Azərbaycan sovet tarixşünaslığında İrəvan xanlığının yaranması, etnik tərkibi, xanlığın öz müstəqilliyi

yə cəhd edir, hətta İrəvan xanları ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında vasitəçilik missiyasını yerinə yetirirdilər. Bunda əsas məqsəd məhz gürcülərin köməyi ilə İrəvan xanlığına təzyiq etmək idi.
XVIII əsrin ikinci yarısında

12
№05 (3203) 8 Fevral / 2022-ci il
www.hurriyyet.az; / hurriyyet@mail.ru
Tarix
Hürriyyə

Azərbaycan sovet tarixşünaslığında İrəvan xanlığının yaranması, etnik tərkibi, xanlığın öz müstəqilliyi uğrunda mübarizəsi, Rusiya imperiyasının işğalçılıq siyasətinə qarşı müqavimət hərəkatı diqqətdən kənarda qalmışdı. Hətta erməni tarixşünaslığında İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının Şərqi Ermənistan kimi təqdim edilməsinə bizim tarixşünaslıq heç bir reaksiya vermir, ona qarşı mübarizə aparmırdı.

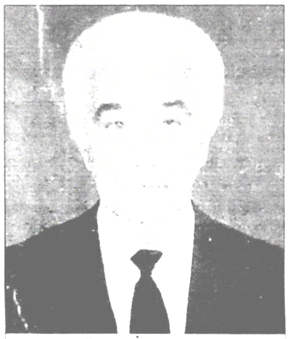

Mürsəl İRƏVANLI

İrəvan - keçmişdən bu günə...

Azərbaycan tarixşünaslığı yalnız sovet imperiyası dağıldıqdan sonra İrəvan və Naxçıvan xanlıqları haqqında tədqiqat aparmışdır. Nadir şahın öldürülməsindən (9 may 1747-ci il) sonra onun yaratdığı nəhəng imperiya dağılmağa başlayır və bu imperiyanın tərkibində olan Azərbaycan öz müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə qalxır. Azərbaycan xalqı bu mübarizədən qalib çıxsa da, vahid dövlət yarada bilmir, ölkə ərazisində 20-dək kiçik dövlət qurumu - xanlıqlar yaranır. Bu xanlıqlardan biri İrəvan xanlığı (1747-10.II.1828) idi. İrəvan xanlığını yaradan, onun əsasını qoyan Mir Mehdi xan Qacar olmuşdur.

İrəvan xanlığı Azərbaycanın şimal-qərbində, keçmiş Çuxursəd bəylərbəyliyinin böyük bir hissəsində yaranır. Xanlığa böyük bir ərazini - Agri düzənliyi, Dərələyəz və Göyçə gölü arasındakı torpaqları əhatə edirdi. Şimal-şərqdən Gəncə, şərqdən Qarabağ, şimaldan Pəmbək, Şuragəl və Şəmsəddin sultanlıqları, cənub-şərqdən Naxçıvan, qərbdən Osmanlı imperiyasının Bayazid və Qars paşalıqları, cənubdan Maku xanlığı ilə həmsərhəd idi. Xanlıq 15 mahaldan - Qırxbulaq, Zəngibasar, Qarnibasar, Vedibasar, Şərur, Suran, Bəzək, Saatlı, Tala, Seyidli-Axaclı, Sərdarabad, Qərpı, Abran, Bərəçiçək və Göyçədən ibarət idi.

Mərkəzi İrəvan şəhəri idi. XIV əsrin sonunda - Teymurilər dövründə kənd kimi meydana gələn İrəvan XVI əsrdə Şah İsmayılın dövründə (1501-1524) şəhər statusu alır. İrəvan şəhərinin adı XX əsrin 50-ci illərində erməniləşdirilir; guya bu şəhər çox qədimdən məhz erməni şəhəri olan Erebuni-

ratmetr olduğunu yazırdı. İrəvan şəhəri inzibati cəhətdən 3 məhəlləyə bölünürdü: şəhər məhəlləsi, Topbaşı məhəlləsi və Dəmirbulaq məhəlləsi.

İrəvan xanlığında türkdilli azərbaycanlıların yerli xalq olması danılmaz həqiqətdir. Bunu Qafqazın ali baş komandanı general Paskeviç rəsmi məlumatlarda da qeyd etmişdir. İrəvan qalasını çox çətinliklə alan general Paskeviç-İrəvanski İrəvan xanlığında əhalinin milli tərkibi haqda verdiyi məlumatda burada 10 min azərbaycanlı, 3 min erməni ailəsinin yaşadığını qeyd etmişdir. ABŞ-dan olan professor Castin Makkarti Rusiya işğalına - 1828-ci ilə qədər İrəvan xanlığı əhalisinin 80 faizinin azərbaycanlı olduğunu göstərir.

S.Şopen 1828-1832-ci illərə qədər İrəvan xanlığında əhalinin mütləq çoxluğunu müsəlmanların, yeni azərbaycanlıların təşkil etdiyini yazmışdır. Onun hesablamalarına görə, İrəvan əyalətində 16.075 ailə (81.749 nəfər) müsəlman, 4.428 ailə (25.151 nəfər) isə erməni idi. Müsəlman dedikdə S.Şopen azərbaycanlıları və müsəlman kürdləri nəzərdə tuturdu.

İrəvan xanlığı yarandığı gündən öz azadlığı, istiqlalı uğrunda mübarizə aparmalı olmuşdur. Bu mübarizə həm qonşu Azərbaycan xanlıqları, həm İran və Türkiyə, həm Kartli-Kaxetiya çarlığı və nəhayət, Rusiya ilə olmuşdur. Odur ki, xanlıqda hərbi qüvvələrin təşkilinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Xanlıqda əsasən 2 növ qoşun vardı: piyada və süvari. Süvari qoşun xanlığın əsas zərbə qüvvəsi idi, çünki xanlığın ərazisinin böyük hissəsi dağlıq idi, belə ərazidə xırda, kiçik çevik süvari dəstələri daha müvəffəqiyyətli döyüş apara bilirdi.

Xanlığın mərkəzi İrəvan şəhəri iki hissədən ibarət olmuşdur: Qala və Bayır şəhər. İrəvan qalası

olduqda arx su ilə doldurulurdu. Qalada 20-22 top vardı. Adi zamanlarda qalanın qarnizonunda 5-7 minlik qoşun yerləşirdisə, müharibə zamanı qoşunun sayı artırılırdı. İrəvan şəhərinin özü - Bayır şəhər İrəvan qalasından şimalda salınmışdı. Bunda məqsəd şəhərin müdafiəsini təşkil etmək idi. XIX əsrin əvvəllərində İrəvan qalasında barıt və silahtökmə zavodları vardı ki, onlar həm top, həm də barıt istehsal edirdilər. İrəvan xanlığında İrəvan qalasından əlavə, İran ilə Türkiyə ərazisinə yaxın yerdə Sərdarabad qalası da inşa edilmişdi.

XVIII əsrin ortalarında istər Azərbaycanda, istərsə də İranda siyasi vəziyyət qeyri-sabit idi. Hər iki ölkədə mərkəzləşdirilmiş dövlət yaratmaq uğrunda mübarizə gedirdi. Qüvvələr nisbəti bərabər deyildi, üstünlük hərbi cəhətdən daha qüvvətli olan İran tərəfində idi. Cənubi Qafqazda da siyasi gərginlik hökm sürürdü. Bundan həm Kartli-Kaxetiya, həm də bölgədə yaşayan ermənilər istifadə edirdilər. Gürcülər öz ərazilərini qonşu xalqın hesabına artırmaq, ermənilər isə Cənubi Qafqazda həm ermənilərin sayını artırmaq, həm də Azərbaycan torpaqlarında erməni dövləti yaratmaq istəyirdilər.

1748-ci ilin əvvəllərində Mir Mehdi xan qonşu Urmiya xanlığına hücum edərək onun ərazisinin bir hissəsini zəbt edə bildi. Lakin çox tezliklə İrəvan xanlığının özünə basqın oldu. Qarabağ xanı Pənahəli xan 1749-cu ildə İrəvan xanlığına hücum edərək çoxlu qənimət ələ keçirmişdi. İrəvan xanlığında yaşayan ermənilər Kartli-Kaxetiya çarı II İrakliyə kömək üçün xəbər göndərirlər. II İrakli Pənahəli xanın qoşunlarını təqib edərək əsir və qənimətləri geri qaytara bilir. Bu yardımdan ruhlanan İrəvan erməniləri xanlıqda

edir.

XVIII əsrin 50-ci illərinin əvvəllərində İrəvan xanlığının vəziyyəti son dərəcə gərgin idi. Xanlıq həm Kartli-Kaxetiya, həm də qonşu xanlıqların diqqət mərkəzində idi. Onu şimaldan gürcü hərbi qüvvələrinin hücum təhlükəsi, cənubdan isə Urmiya xanı Fətəli xan Əfşarın hücumları narahat edirdi. Üçüncü tərəfdən isə xanlıqda məskunlaşmış ermənilərin düşmənçilik münasibətləri, onların pozuculuq fəaliyyəti ara vermirdi.

İrəvan xanı Mir Mehdi xan yaxınlaşan hərbi təhlükənin qarşısını almaq üçün İrəvan qalasının müdafiə qabiliyyətini artırmaq məqsədilə tədbirlər görür. Fətəli xan Əfşarın qoşunları İrəvan qalasını mühasirəyə alır. Bu zaman II İraklinin başçılıq etdiyi gürcü qüvvələri İrəvan qalasına yaxınlaşır. Qüvvələr nisbəti gürcülərin xeyrinə olduğundan Fətəli xan Əfşar öz qoşunlarını geri çəkməli olur. Bundan xəbər tutan Azad xan böyük hərbi qüvvə ilə İrəvan xanlığının ərazisinə daxil olur və İrəvan qalasını alır. Gürcülər geri çəkilirlər. Beləliklə, İrəvan xanlığı Cənubi Azərbaycan xanlıqlarını qısa müddətə birləşdirən Azad xanın hakimiyyəti altına düşür. Azad xan Mir Mehdi xanı taxt-tacdan kənarlaşdırır və İrəvan xanlığında xan vəzifəsinə Xəlil xan Özbək təyin edilir.

1755-ci ildə İrəvan xanlığında saray çevrilişi baş verir. Həsən Əli xan Qacar özünü İrəvan xanı elan edir.

İrəvan xanlığının ərazisində ermənilərin əsas dini mərkəzlərindən biri - Eçmiədzin monastırı (Üçkilsə) yerləşirdi. Eçmiədzin kilsəsi İrəvan xanlığının ictimai-siyasi həyatında çox pozucu rol oynamışdır. Məhz bu kilsə Azərbaycan xalqına qarşı düşmən mövqe tutmuş "beşinci kolonna" rolunu oynamışdır. XVIII əsrin 60-cı illərindən baş-

yə cəhd edir, hətta İrəvan x ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı ara vasitəçilik missiyasını yerinə rirdilər. Bunda əsas məqsəd gürcülərin köməyi ilə İrəvan ğına təzyiq etmək idi.

XVIII əsrin ikinci yarı Azərbaycan xanlıqları ara müharibələr aramsız davam di. Onların arasında çəkiş ayrı-ayrı xanlıqların xarici tə zə məruz qalmasına şərait dırdı. İrəvan xanlığına ən ço dikən gürcü çarı II İrakli idi. İ xanları özləri də bəzən kat sun xidmətindən taktiki müla lərə, xanlığın əhalisini müh olarsa, talan və qarətdən qor üçün istifadə edirdilər. Be 1765-ci və 1769-cu illərdə İ xanı Hüseyn Əli xan II İra xanlığa hücum edəcəyindən bərdar olduqda məhz katolik vasitəçiliyi ilə II İrakli ilə razıla ya görə İrəvan xanlığı Gürcü bac verməliydi. 1783-cü ildə li-Kaxetiya çarlığı ilə Rusiya

sında Georgiyevsk şəhərind mayədarlıq haqqında müq imzalanır. Bu müqavilə Rusi Cənubi Qafqazda mövqe güclənməsinin göstəricisi idi qavilə eyni zamanda Azərba xanlıqlarına Gürcüstanla mü bətlərdə Rusiyanın zəhmini rə almağa işarə idi.

1783-cü ilin noyabrın əv rində Rusiya İrəvan xanı Hü Əli xana xəbərdarlıq mək göndərir. Xan cavab məktub Rusiyaya sadiq olacağını bild

Georgiyevsk müqaviləsi T yəni çox narahat edirdi. Çünk siyanın Cənubi Qafqazda kəmlənməsi onun maraqların mamilə zidd idi. Odur ki, Tü İrəvan xanlığını öz təsir dair daxil etmək istəyirdi.

1783-cü ilin sonunda İrəv baş verən xalq üsyanı nəticə İrəvan xanı Hüseyn Əli xan və daşı Məhəmməd Həsən xan rüldülər. Hakimiyyətə Hüsey xanın böyük oğlu gəldi. İrəvan lığını öz təsiri altında saxlamac yən II İrakli Qulam Əli xanın (1785) tərəfini saxlayır. Bu isə lıqda böyük narazılığa səbəb Qulam Əli xan da öldürülür.

İrəvan xanlığının II İraklin sir dairəsinə düşməsi Türkiyə lətini təcili tədbirlər görməyə bur edir, çünki İrəvan qalas nubi Qafqazda çox böyük st əhəmiyyət daşıyırdı. Bu dö Türkiyə Azərbaycan xanlıql Rusiyadan gözlənən təhlü qarşı birləşmək haqda məkt göndərirdi. 1785-ci ildə İbra xəlil xan, qubalı Fətəli xan, Əhməd xan Türkiyə sulta müsbət xarakterli cavab mə ları göndərir və Türkiyənin h yəsini qəbul etməyə razı old rını bildirirlər. Xanların məsə belə münasibəti Türkiyənin b də rolunun artmasına gətirib